

VINCZE ZOLTÁN

„EHHEZ ÉRTEK IS VALAMICSKÉT”

Kós Károly és a Műemlékek Romániai Bizottsága

■ A 20. század elején Erdély műemlékeinek sorsa – felmérés, karbantartás, restaurálás, esetleg lebontás – magyar állami intézmény, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alárendeltségébe tartozó Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) vállán nyugodott. Épített örökségünk néhány értékes kincsének (gyulafehérvári székesegyház, Kolozsvár – Farkas utcai templom, ugyanott óvári kolostor stb.) megmentése, példás helyreállítása Möller István, Lux Kálmán és munkatársaik új utakon járó munkásságának köszönhető.

A trianoni békeszerződés nyomán Romániához csatolt területeken a MOB szerepét a hasonló hatáskört betöltő román Comisiunea Monumentelor Istorice (CMI – Történelmi Emlékek Bizottsága), illetve annak erdélyi tagozata, a Secțiunea pentru Transilvania (CMIT – Erdélyi Osztály) vette át. Az 1921-ben felállított osztály elnökévé Alexandru Lapedatu történész egyetemi tanárt nevezték ki, akit tisztében hamarosan Elie Dăianu görög katolikus főesperes követett. Tagságát történész-régész egyetemi tanárok, közéleti emberek alkották, köztük a szász és magyar tudományosság egy-egy képviselője: Michael Csáky, a Brukenthal Múzeum igazgatója, illetve Roska Márton régész, a kolozsvári egyetem adjunktusa, az Erdélyi Kárpát-Egyesület néprajzi múzeumának igazgatója. A titkári teendők ellátására Constantin Daicoviciut, az egyetem régész gyakornokát alkalmazták, a gyakorlati feladatok megoldását Rudolf Wagner építészre bízták, akit korábbi munkássága tett érdemessé a felelős beosztásra. A folyamatban levő ügyek intézését levelező tagok fokozatosan kialakuló hálózata szolgálta. Az albizottság az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiségétárát kezelő egyetemi intézet székházában (Kolozsvár, Gen. Gherescu utca 2. szám) jutott működését, irattára elhelyezését biztosító helyiséghez. Ezzel magyarázha-

tó, hogy levéltárát – amelynek anyaga az alábbi sorok alapvető forrását szolgáltatva – jelenleg az egykori egyesületi múzeum utóda, a Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (MNIT – Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum) őrzi.¹

A fenti hiányos névsor futólagos áttekintése nyomán nyilvánvaló, hogy a bizottság súlyos szakembergondokkal küzdött. A tarthatatlan helyzet sürgős orvoslására irányuló próbálkozások nem hiányoztak. R. Wagner, aki korábban Möller mellett dolgozott, most pedig állandó megbízásaként a vajdahunyadi várkastély gondnoki teendőit látta el, egykori felettesénél érdeklődött: a kövek nyelvének értőjeként nem volna-e kedve tudásával, tapasztalatával ezután is szolgálni a pusztuló erdélyi alkotások megmentésének ügyét? Möller visszafogott örömmel fogadta a nem hivatalos tájékozódást, felkérést: „bizonyos feltételek mellett örömmel folytatom Transilvania gyönyörű műemlékeinek ügyében eddig kifejtett működésemet, amely emlékekért lelkesedem, és amelyekhez a szeretetnek 4 évtizedes szálai fűznek. Nagyon örülnék, ha ezzel a miközöttünk régen fennállott munkatársi kedves viszony ismét megújulna.”² Az óvatos válasz mintegy megelőlegezte a bizottság burkolt vizsaszautasító határozatát. A trianoni döntés nyomán kialakult feszült román-magyar viszony, a közhangulat maga nem kedvezett a kulturális együttműködés gondolatának.

A kölcsönös bizalmatlanság zavaros légkörében Kós Károly és a műemlékvédelem egyes román felelősei azon kevesek közé tartoztak, akik vállalkoztak a homály áttörésére. Pedig az írásos forrásokból kirajzolódó kapcsolatfelvételre baljós csillagzat alatt került sor.

Alexandru Munteanu esperes-szenátor Kósnak a magyarbikali és magyarvistai református templomok megmenté-

sére írt felhívását³ magyarellenos politikai agitációra akarta felhasználni. A Kós-cikk román fordításához csatolt provokatív feljelentést a CMI bukaresti vezetése azzal a kéréssel továbbította az erdélyi osztálynak: „intézkedjék, ahogy jónak látja.”⁴ A CMI pedig úgy látta jónak, hogy megbélyegző nyilatkozat helyett 1922. augusztus 18-ai ülésén utasította titkárát, vegye fel a kapcsolatot Kóssal, és mutasson rá: „bizottságunk minden történelmi műemlékről gondoskodik, a magyarokról is.” Álláspontjának mintegy igazolásául ugyanezen az ülésen műemlékké nyilvánította a magyarvistai református templomot, elhatározta a MOB korábbi tervei szerint történő bővítését, a folyó évben végzendő munkálatokhoz pedig segély kiutalását.⁵ Ezzel az ügy, legalábbis műemlékvédő berkekben, lekerült napirendről. Mesterségesen felkavart hullámai lecsendesítésének legfőbb okát a bizottság és Kós közt ekkoriban megindult szakmai együttműködés szolgáltatta.

A frissiben életre hívott kolozsvári osztály 1921. december 21-ei ülésén az (erdő)feleki templomot felvette a karbantartási munkálatokra kijelölt műemlékek jegyzékébe.⁶ Fél év múlva (1922. július 30.) megbízottja – feltehetőleg maga Dăianu – megtekintette az épületet, és a soron következő ülésen (augusztus 18.) beterjesztett jelentését záró indítványában javasolta bizottsági segéllyel eszközzendő sürgős újrafedését, továbbá szakértő építész irányításával történő stílszerű bővítését. Az ülés ilyen értelmű határozatát a következő megbeszéléseken (október 11., január 29.) megerősítették, a templomot ismételten felvették a folyó évben javítandó, illetve restaurálandó műemlékek jegyzékébe. Ám érdemleges előrelépés nem történt. Nicolae Nicoară lelkész 1923. május 10-én kelt beadványában még mindig a segély ügyében szólalt fel, továbbá kérte a bizottságot, „hogy küldjön ki a javítási munkálatok költségeinek módjának, idejének megállapítására, valamint vezetésére hivatott hozzáértő mérnököt”. A válasz csupán a költségelőirányzat bekérésére szorítkozott, de úgy tűnik, egyéb is történt.⁷

Többoldalú tárgyalások végén az építető egyház és a felügyelő szakhatóság elhatározta az épület helyreállítását és bővítését. A terv elkészítése a középkori architektúra kitűnő ismerőjére, szelle-

mének a jelenkori építészetbe való átmentőjére, Kós Károlyra várt. Számára az alkalom a legjobb pillanatban érkezett, hisz a szükségből átmenetileg politikussá vedlett, ám a közjó intézésének ekkoriban használatos eszközeiből kiábrándult alkotó jó ideje tépelődött: „térjek vissza a régihez: a művészethez, a mesterséghez”? Az élet segítségére sietett: „a sors határozott: építész leszek újra” – közölte az újjászülető erdélyi magyar irodalom nesztorával.⁸ Valamikor október végén, november elején Kós átadta a tervrajzot, november 14-én pedig a bizottság a költségvetési kiírást is megkapta. A magyar mérnök szabadkozott, amiért gyenge román nyelvtudása miatt anyanyelvén kellett fogalmaznia, és vállalkozói tapasztalatok hiányában a jövőendő munkálatok árát sem jelölte meg. Intette a megrendelőket, hogy az építkezés lebonyolítását illető tárgyalások során ne feltétlenül az olcsóbb cégnél állapodjanak meg, hanem igényes munkáról lévén szó, „a vállalkozó szakutadását, lelkiismeretességét és képességeit” nézzék. A maga részéről nem is ragaszkodott az árlejtéshez, és a munkálatok elvégzésére a véleménye szerint legjobb vállalkozót, Negruțiu Ioan mérnököt ajánlotta. Levelében jelezte, hogy tekintettel az egyházközség korlátozott anyagi lehetőségeire, a kért minimális bővítéssel számolt, de további pénzforgások bevonásával lehetségesnek vélte a nagyobb mértékű toldást. Fontos, hogy a további tervezési (részletrajzok, munkatervek), művezetési munkákat „műtörténetileg képzett építész vezesse és ellenőrizze” – figyelmeztetett. Ilyen vonatkozásban felajánlotta további szolgálatait. „Igazán nagy kedvem volna a Műemlékek Bizottságánál dolgozni” – fogalmazta meg hajlandóságát a bizottság elnökének címzett levelében.⁹

A bizottság december 19-ei ülésén bemutatott Kós tervét, s a mellékelt rajzok és fényképek kíséretében, véleményezést végezt, elküldték R. Wagnernek.¹⁰ A bizottság szakértője szemléletes rajzokkal kísért német nyelvű válaszban fogalmazta meg kifogásait.¹¹ Mínthogy a tervrajz szerint a toronysisakról lefolyó csapadék károsítaná a torony falát, vízvetőként alkalmazott ferde bádogtető beiktatása szükséges. A karzatnyílás fölötti boltív anyagául téglá helyett vasbeton alkalmazását ajánlotta, oldalnyomása ellensúlyozására pedig kettős vaskötés beiktatását

javasolta. Szükségesnek vélte e módosítások részletterveinek elkészítését. Magától értetődik, vélte, hogy a főbejáratot át kell helyezni az új homlokzatba, az utólagosan hozzáépített lizénákat pedig el kell bontani.

Február 14-ei ülésén a bizottság megtárgyalta Wagner kifogásait és indítványait, majd a jelentést továbbította Kósnak, azzal az utasítással, hogy hajtsa végre a terven a javasolt módosításokat.¹²

Nem vetve el Wagner álláspontjának alap gondolatát, Kós védelmébe vette a maga felfogását.¹³ A torony falával kapcsolatos aggodalmat fölöslegesnek tartotta, hiszen a párkányokat olyan eljárással (bádóg lefödés) tervezte, amelyet az épületnél korábban már alkalmaztak, és manapság is széltében használatos. A boltív oldalnyomását minimálisnak vélte, ezért ellensúlyozását a karzatpadló födémeiben alkalmazott egyetlen vaskötéssel is célszerűnek tartotta. Minthogy semmilyen terhelésnek sem lesz kitéve, kitarított a cementbe falazott téglaboltozat mellett. Részletrajzok készíttetését is fölöslegesnek tartotta, azzal érvelve, hogy az alkalmazott egyszerű szerkezeteket az adott rajzokból bármely jobb pallér megérti. Ellenben ragaszkodott ahhoz, hogy a műemlék eredeti elemeinek megőrzése érdekében a bontás hozzáértő szakember jelenlétében történjék.

A levelet minden bizonnyal szóbeli egyeztetés követte, amelynek végeredményeként Kós magáévá tette a bizottság álláspontját. Pár hét múlva tájékoztatta a bizottságot, hogy a kért módosításokat tartalmazó újabb tervrajzokat a költség-előirányzat elkészítése végett átadta Negruțiu mérnöknek. A bizottság 1924. június 13-ai ülésén készült jegyzőkönyv mindössze ennyit említ.¹⁴ Úgy tűnik, eljárási hiba történt: a terv kifejezett, szabályos elfogadása elmaradt, és erre csak hónapok múltán, az építkezés közben derült fény. A bizottság a mulasztást úgy pótolta, hogy egy utólag, október 11-én kibocsátott bizonyítványban egyértelműen kinyilvánította: június 13-ai ülésén jóváhagyta Kós tervét.¹⁵

A bizottság meg volt elégedve Kós munkájával, és szakértelmére a jövőben is igényt tartott. E kettős indok vezette, mikor 1924. december 8-án tartott ülésén a magyar mérnökök levelező tagjával választotta. A román nyelv elégtelen ismerete miatt hónapokon át halogattott, végül

is anyanyelvén írt köszönőlevelében Kós biztosította a bizottságot: az „apáink építészeti munkálkodásának lehető megtartása, konzerválása, restaurálása és az utánunk következő nemzedék részére való megtartása” érdekében végzett „munkában a Bizottság rendelkezésére áll mindig az én szerény tudásom, az én munkaképességem és igyekezetem”.¹⁶ Fellek görög katolikus román népe is illendőnek tartotta, hogy köszönetét tolmácsolja a megújult templom szellemi atyjának. A Kós által megálmodott torony alapkövének ünnepélyes elhelyezésekor (1925. július 23.), a jelképes aktus alkalmával elásott emlékszóvegben „a terveket elkészítő sztánai Kós Károly építész mérnök” (ingineriul architect Kos Carol de la Stana) neve is helyet kapott.¹⁷

A sokáig halasztott köszönősorok végtére is elhatározott megfogalmazásának hihetőleg a levelező tagként kapott első bizottsági kérés volt a sugalmazója. Az erdélyi fatemplomok dokumentációjának összeállítása során¹⁸ ugyanis felmerült a Kós birtokában lévő képek megszerzésének gondolata. Fiatalabb korában Kós valóban készített „nehány igen érdekes fatemplomról” rajzokat, illetve fényképeket, ám ezek egy része elkallódott, illetve budapesti barátaira bízta őket. Válaszában megnyugtatta a bizottságot, mihelyt újra birtokába kerülnek, a legnagyobb örömmel rendelkezésére fogja bocsátani azokat. Egyben kinyilvánította: kötelességének tartja, hogy az ezután készítenőket is átengedje.¹⁹

Talán le sem tette kezéből a tollat, amellyel a fatemplomokkal kapcsolatos választ megírta, és máris íróasztalán feküdt a bizottság újabb, március 15-én kelt levele, ezúttal műépítész szakértelmét igénylő munkára szóló megbízás. A mezőverese gyházi református templomot kellett megvizsgálnia, amelynek boltozata megrepedezett, és félő volt, hogy összedől. Török István lelkész aziránt érdeklődött, hogy a bizottság „ki tudna-e küldeni saját költségén egy szakértő mérnököt annak megvizsgálására, hogyan lehetne megállítani a további pusztulást, és hogy mibe kerülne a kijavítása”.²⁰ Kós úgy tervezte, hogy még húsvét előtt, tehát napokon belül sort kerít a kiszállásra, melynek eredményéről írásban és rajzban fog beszámolni. Sajnos a felkérés végrehajtására vonatkozó iratok hiányoznak a CMIT levéltárából.²¹

A bonchidai református templom megmentésére tett lépéseket illetően sokkal szerencsésebbek vagyunk. Elsőként Pósta Béla, a kolozsvári egyetem régész egyetemi tanára vizsgálta meg és írta le a román stílus emlékének ítélt alkotást (1907, 1908), az Erdélyi Református Egyházkerület kérte a műemlékek sorába való felvételét, a MOB pedig az első világháború kitörésének előestéjén (1914. július 27.) tervei közé iktatta helyreállítását, tornya megépítését.²² A főhatalomváltás után Bartók Béla, az egyházközség lelkesze két alkalommal is (1923, 1924) magánlevélben fordult Roska Mártonhoz, a bizottság tagjához a műemléképület javításához elengedhetetlen államsegély megszerzése ügyében. Bizalmas lépését így magyarázta: „Tudom azt, hogy Nagyságod a magyar műemlék meg- és fenntartásának lelkes és buzgó híve.” Roska mindkét levelet bemutatta a bizottságnak, ám a várt intézkedés elmaradt.²³ 1925-ben a lelkeszi hivatal közvetlenül, hivatali úton fordult a CMIT-hez. Kérését azzal indokolta, hogy az egyházközség egymaga képtelen a költségek előteremtésére, hiszen a földtörvény értelmében 30 hold földjét elvették, és patrónusa is elvesztette vagyonát. A tényállás megszemlélésére kérte a bizottság mérnökének kiküldését.²⁴ A tájékoztató jellegű kiszárlásra Roska Márton kapott megbízást, aki a június 11-i ülésen bemutatott jelentéséhez az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményében őrzött fényképeket, rajzokat mellékelte. Az épület jelenlegi állapota miatt – repedések a diadalívén és az északkeleti sarkon, egyik oszlop kidőléssel fenyeget, tetőzete hiányos – sietni kell a támogatással – figyelmeztetett. Javasolta, hogy a legsürgősebb munkálatokat bízják Wagnerre, a többit végezzék el a következő években.²⁵

Roska riasztó jelentése nyomán a bizottság Kóshoz fordult, kérve: „vizsgálja meg *sürgősen* a bonchidai templomot, és esetleges összeomlásának megelőzése érdekében a *legsürgősebb* erősítési munkálatokról készítsen költségelőirányzatot. Mínthogy az ügy elég súlyosnak mutatkozik, kérjük legrövidebb időn belüli megoldását.”²⁶ Kós július 25-én ment el Bonchidára, kimerítő jelentése pedig az augusztus 25-ei dátumot viseli. Az esős idő miatt sebtében végzett vizsgálat során megállapította a műemlék stílusát (román stílusú bazilika), építési idejét (13–14.

század fordulója), hozzávetőleges méreteit (12 m széles, hajóhossza 19 m). Aránylag jó karban lévőnek találta, de a fogyatékoságok sem kerülték el figyelmét: az északkeleti sarok és a diadalív megrepedt, a meghibásodott cserepezés miatt a fedélszerkezet gerendái tönkrementek, az esőcsatorna megrongálódása meggyengítette az alapozást. Megfigyelései tehát csaknem mindenben megerősítették Roska észleléseit. A további romlás megállítása érdekében a cserepezés megújítását, új esőcsatorna felszerelését, a megsüllyedt sarok alapozásának aláfalazását, a diadalívnel pedig az oldalfalak kötővassal való összehúzását javasolta. A munkálatok összköltségét körülbelül 50 200 lejre becsülte.²⁷

A jelentést a bizottság október 23-ai ülésén köszönettel vette, és a javasolt munkálatokat „mindenben jóváhagyta”. A Kósnak szóló értesítéshez fontos bejelentést toldottak: „Máris a lelkeszi hivatal rendelkezésére bocsátottunk 25 000 lejt a munkálatoknak az Ön terve és ezutáni utasításai szerint történő végrehajtása érdekében.”²⁸ Ám az illetékes Albina Bank megtagadta az összeg kifizetését. A bizottság az eljárást azzal indokolta, hogy a segély kiutalása a következő évi költségvetésből fog történni.²⁹ Az idő telt, a megígért támogatás egyre késett, sőt egy idő után, úgy tűnik, szertefoszlott. A lelkeszi hivatalnak a restaurálásra fordítandó támogatás iránti megújított kérésére adott bizottsági válasz (1926. június 22.): „A kért segély jóváhagyása nem lehetséges.”³⁰

Értelmezzük ezt úgy, hogy a román műemlékvédelmi hatóság kihátrált a bonchidai, általában a magyar templomok támogatásából? Ez volna a bizottság és Kós közti levelezés éveken át tartó szünetelésének oka? Tény, hogy évek múltán (1930) benyújtott kérvényére a bizottság azt válaszolta, hogy 1925. október 23-ai döntéséhez híven „engedélyezi a bonchi-dai régi református templom C. Koós mérnök úr műszaki tervei szerint végzendő erősítési és állagmegóvó munkálatait”. Az egykor megszavazott 25 000 lejes támogatásról nem esik szó. A bizottsági pecsét fölött Lapedatu elnök és C. Daicovicu titkár neve olvasható. Az idők és az emberek változnak. A templom helyreállítására végül is 1936-ban, Kós tervei alapján, az ő vezetésével és helyi mesterek kétkézi munkájával került sor.

A bonchidai templom restaurálásának hányatott sorsa adja talán a kulcsot a sztánai építőmester műemlékvédő életművének a megértéséhez. A vitatható állítás akkor válik bizonyossággá, ha hoztasszük: megrokkant, düledező, mostoha sorsában osztozó társaival egyetemben. Műemlékeink, ősi örökségünk felelős védelmét magunknak kellett kezünk-

be vennünk. A lendítő, mozgósító, kezdeményezés Sztánáról indult. Hivatott vélemény szerint „Kós Károly műemlékvédelmi tevékenysége konkrétan 1930-tól datálható, amikor az Erdélyi Református Egyházkerület Műemlékbizottsága ülésén előterjeszti elképzeléseit a műemlékek számbavételével és gondozásával kapcsolatban”.³¹

LEVELEK

1.

Kós Károly Elie Dăianunak Sztána, 1923. november 15.

[Felzetten a Varjúvár képe, alatta szöveg:
Kós • Károly / építész • Sztána •]

Főtisztelendő
Daianu Vazul
Főesperes úrnak
Cluj

Főtisztelendő Uram!

Megbocsásson, hogy így, levélben írom meg azt, amit személyesen kellene és szerettem volna elmondani, de szerencsétlenségemre még eddig egyetlen alkalommal sem volt szerencsém hivatalában személyesen találkozni, bár én mindig személyesen kerestem ott. A feleki templomtervet bizonyára kézbe vette már és tegnap felvittem a hozzá tartozó költségvetési kiírást is. Ezzel azért késtem, mert sajnós, én románul nem tudok annyira, hogy a szöveget magam fogalmazhattam volna meg, de nem akadtam olyan emberre, aki azt nekem helyesen és szakszerűen lefordította volna. Így kénytelen voltam azt mégis magyarul beadni és kérem ezért szíves elnézését. Árakat nem tettem bele, mert én magam vállalkozó nem vagyok, tehát azokért felelősséget vállalni nem tudhattam, viszont annyi speciális, nem rendes munka eszközrendő egy ilyen nem normális építésnél, ill. restaurációnál, hogy ezt nem is minden vállalkozó tudná helyesen megbecsülni. Nagyon kérem, hogy amennyiben az egyház vállalkozókkal tárgyalna, úgy ne azt nézze, hogy feltétlenül olcsóbbnak juttassa a munkát, hanem nézze a vállalkozó szaktudását, lelkiismeretességét és képességeit. Sőt a magam részéről ajánlanám, hogy ne is adja az egyház a munkát árlejtés útján vállalatba, hanem talán bízza meg Negrutiu Joan mérnök úr vállalkozót, aki szerintem a jelen esetben talán a legmegfelelőbb vállalkozó volna.

A magam részéről, – amennyiben megbízást kapnék rá – úgy a további tervezési, művezetési, leszámolási munkát természetesen vállalom. De bármint legyen is, a templom érdekében kérem, hogy a munkálatokat és a tervezési részt (részletrajzok, munkatervek, detailok) műtörténetileg képzett építész vezesse és ellenőrizze, mert különben nagyon-nagyon furcsa dolgok sülnének ki a végén.

Én a toldásnál ragaszkodtam a megadott minimális bővítéshez, mert a reázzant összeg nem túlságosan nagy, viszont nem volna helyes surrogátumokkal dolgozni egy művészi és műemléken. Természetesen, ha a Műemlékek Bizottsága nemcsak a régi templomrész restaurálási munkáit, de az új résznek pl. kőfaragó-munkáit és asztalos-munkáit is maga fedezné, akkor az egyházközség többet építhetne, a toldást nem 5-00 méter, de 6-7 méterre is lehetne venni, esetleg a torony belvilágát is bár 20 cm-rel bővebbre és magasságát is 1-1.50 méterrel többre lehetne venni. No, de ez nem az én dolgom.

Kérésém most már az, hogy méltóztassék tudtomra adni, hogy mennyiben óhajtja továbbra is igénybe venni szolgálataimat; őszintén szólván, igazán nagy kedvem volna a Műemlékek Bizottságának dolgozni és ehhez értek is valamicskét. Kérem e célból je-

lezni, hogy személyesen – ha szükséges, – mikor kereshetném fel Főesperes Uramat, vagy ha kényelmesebb, akkor írásban kérem velem közölni a választ.

Végül nagyon kérem, hogy eddigi munkáimért kiutaltatni szíveskednék a tiszteletdíjamat. Én magam nem merem egyszerűen kérni, ill. megszabni azt az összeget, mely részemre a munkáért jár. Jelezni kívánom azonban, hogy amennyiben erre nézve a Műemlékek Bizottságának megszabott tarifája nincsen, úgy a Mérnök-Egyesület tarifáját a magam részéről elfogadom alapul. Ennek tarifáját nem ismerem, de Negruțiu mérnök úr, mint a mérnök-egyesület elnöke e részben felvilágosítással szolgálhat. Bocsásson meg Főesperes Uram, hogy kénytelen vagyok anyagi dolgokkal is zavarni, azonban most súlyos adókkal terheltek meg, amelyeket sürgősen fizetnem kell, tehát kénytelen vagyok én is minden kinnlevőségemet bekérni. Az eddig folyósított munkáim:

- 1.) Egy kiszállás és felmérés Feleken
- 2.) Felvételi tervek elkészítése
- 3.) Hozzáépítési tervek készítése
- 4.) Költségvetés elkészítése.

Kérésem ismételése után maradtam Főesperes Uramnak szolgálatra készen

Sztána 1923. november hó 15-én

Kós Károly okl. ép. mérnök

Őrzési helye, leltári száma: MNIT, C₃ 1340. – Valószínűleg közöletlen. – A címzett neve helyesen Elie Dăianu, a mérnökegyesület elnökéé pedig Negruțiu Ioan.

2.

Rudolf Wagner a CMIT-nek Vajdahunyad, 1924. január 2.

Onorat

Comisiunea Monumentelor Istorice
Secția reg. pentru Transilvania

Cluj

Str. Gen. Gherescu 2.

Hunedoara, la 2. Januarie 1923

Feleac.

Auf die mir zugesendeten Pläne der gr. cat. Kirche zu Feleac erlaube ich mir zu berichten, dass der projectierte Zubau mit Turm mit künstlerischem Verstandnis an die – im spätgotischen, etwas provinzialischen Styl des XV–XVI. Hundert – bestehende Kirche angepasst ist; das Ganze eine feine Silhouette ergibt mit Harmonie in der Angliederung der einzelnen Teile zueinander.

Auch in Hinsicht der Baukosten halte ich diesen Plan für besonders empfehlenswert in Folge der strengen Einfachheit, welche mit Consequenz durch geführt und dennoch sehr schön ist.

Nur ist mir bedenklich:

Der Turm ist in seiner Silhouette der Form eines mittelalt. Steinturmes nachgeformt jedoch *ohne Gesimse*, – wird aber nicht in Stein ausgeführt sondern gemauert und verputzt.

Da muß aber die Mauerfläche gegen Regen und schmelzenden Schnee geschützt werden, ansonst der Mörtelverputz (oder auch eine Steinwand) bald abfrieren und abbröckeln wird in unserem Klima.

Deshalb wäre bei dieser Silhouette ein blechgedeckter Gesimsvorsprung (min. 10 cm Traufe) notwendig, wovon vom H. Arch. Kós. Zeichnung mit naturgroßem Detail einzuverlangen wäre, damit der Character des ganzen unverändert bleibe.¹

Die große Choröffnung welche aus der Stirnmauer der alten Kirche ausgebrochen werden muß, erfordert entsprechend starke Verankerung gegen Seitendruck des Bogens, – und ist der Bogen selbst mit Eisenbetongurte zu verkleiden (Gurte aus Ziegel hat keinen Platz).²

Hierüber sind auch Detailpläne notwendig.

Als selbstverständlich möchte ich noch hinzufügen dass die „ușa principală“ in der neuen Stirnmauer wieder versetzt werden soll, –

ferner wären die Lesenen a (laut Photographie) zu entfernen oder zumindest jene über der „ușa alăturată“, weil diese zu willkürlich angewendet sind.³

Berechnung des Honorars für Arch. C. Kós wäre:

a.) Aufmessen und Plan der alten Kirche	2400.–
b.) Proiect der Erweiterung (Vorkirche und <u>Turm</u>)	<u>2400.–</u>
Summe	4800.– Lei

Für die noch notwendigen Costructions-Zeichnungen,
Deviz mit Maangaben etc. sind vorzusehen 1700.– Lei

Mit vorzüglicher Hochachtung
Rudolf Wagner
arhitect

Őrzési helye, leltári száma: MNIT, C₃ 1341. – Valószínűleg közöletlen. – 1. A lap szélén a toronyfedél tervének részlete Kósnál, illetve a Wagner által javasolt változat. – 2. Alatta a boltív és a vaskötés javasolt terve. – 3. Alatta a déli fal rajza a bejáratral és a három lizénával.

3.

Kós Károly a CMIT-nek Sztána, 1924. május 1.

[Felzeten a Varjúvár képe, alatta szöveg:
KÓS-K· / ÉPÍTÉS·SZTÁNA / JUD·COJOCNA]

Onorat
Comisiunea Monumentelor Istorice
Sectia reg. pentru Transilvania

la 1. maiu 1924. Cluj
Str. Gen. Gherescu Nro 2.

Válaszolva 313. sz. alatt kelt b. levelükre, ill. annak mellékletéül küldött és Wagner építész úr által adott szakértői véleményre, van szerencsém közölni, hogy a toronyfalazatot a Feleken legolcsóbb anyagból, mészhabarcsba rakott kőfalazatból terveztem, az időjárásnak kitett párkányokat pedig horganybádoggal lefödéssel. Wagner építész úr aggodalmát fölöslegesnek tartom, miután a régi templomfalazat is ugyanígy készült és a vakolatot igen jól tartja. Falusi templomaink általában így készülnek ma is, és készültek a múltban is; a helyenként idővel leváló vakolatot időközönként való generális javítással szokták pótolni, amit falusi mesteremberekkel és házilag szoktak és lehet végezni annál inkább, miután semmiféle kiálló, díszített párkány vagy tagozat nincsen.

Az építész úr második megjegyzésére következőket válaszolom: a karzatnyitás boltívének oldalnyomása olyan minimális, hogy ellensúlyozására vaskötés nem feltétlenül szükséges, de azért megnyugtatás céljából lehet alkalmazni a karzatpadló födémének belsejében. Oda elegendő egy 7·50 m hosszú 6-os számú falkötővas, középen kontracsavarral, hogy utólag megszorítható legyen, és két drb. 1·00–1·00 m hosszú 5-ös számú áttolóvas. Ellenben az ívnek nem kell vasbetonból készülnie, mert egy egész téglá (0·30 m) magasságú boltív elfér és cementbe falazva elegendő erős is, miután reá semmi terhelés nem nehezedik. A boltozatot ugyanis a keresztbordák hordják és a karzat fáfödémgerendái az oldalfalakat terhelik.

Részletrajzok adását fölösleges pénzkidobásnak tartom, mert olyan egyszerű szerkezeteket alkalmaztam, hogy azokat bármely jobb pallér a már adott rajzokból egészen bizonyosan megérti. Ellenben bontásnál és műemlék jellegű, művészi értékű faragott kő részletek kibontásánál, valamint ezeknek új helyükre való beépítésénél, letakarításánál, restaurálásánál, a boltozatok felfalazásánál okvetlenül *szükségesnek tartom hozzáértő szakember jelenlétét és ellenőrzését, nehogy a vállalkozó, ill. embere-*

inek ebbeli tudatlansága, – múltunk művészetének rongálása, sőt meghamisítása által, – pótolhatatlan kárt okozzon.

Egyben kötelességszerűen jelentem, hogy a restaurálási terveket (2 drb. tervet) a költségvetés árainak kitöltése céljából a feleki lelkész úr kérésére Negrutiu mérnök úrnak ezelőtt 4 héttel már ajánlott levélben elküldtem; magamnál, – további rendelkezésig, – 1 drb. felvételi tervet és 2 drb. perspectivikus vázlatot tartottam.

Amennyiben az építkezéshez szükséges volna még e tervekől másolatokat készíteni, szíves készséggel fénymásolok példányokat és küldöm, ahová szükséges.

Kérve további szíves rendelkezésüket, maradtam szolgálatra készen, igaz tisztelettel

Kós Károly
okl. építészmérnök

Őrzési helye, leltári száma: MNIT, C₃ 1348. – Valószínűleg közöletlen.

4.

**Kós Károly a CMIT-nek
Sztána állomás, 1925. március 17.**

AI
Comisiunea Monumentelor Istorice
Sectiunea pentru Transilvania
Cluj

Igen tisztelt Bizottság!

Válaszolva 432. számú levelére van szerencsém közölni, hogy valóban néhány igen érdekes fatemplomról készítettem volt még a háború előtt rajzbeli, ill. fotográfiai felvételeket. Sajnos azonban, hogy a háború alatt, ill. katonáskodásom idején vázlatkönyveim és fotográfiáim részben elkallódtak, részben még ma is budapesti barátaimnál vannak, úgyhogy azokat most hirtelen semmiképpen sem tudom a t. Bizottság rendelkezésére bocsátani.

Amennyiben azonban, – bár részletekben is, – hozzájuk újra visszajutok, úgy természetesen a legnagyobb örömmel fogom a t. Bizottság rendelkezésére bocsátani. Egyben ígérem, hogy amennyiben ezután alkalmam lesz efféléket rajzolni, ill. fotografálni, kötelességemnek fogom tartani azt azonnal a t. Bizottság rendelkezésére bocsátani.

Igaz tisztelettel

Stana-gara, 1925. Márc. 17.

Kós Károly

Őrzési helye, leltári száma: MNIT, C₃ 1381. – Valószínűleg közöletlen.

5.

**Kós Károly a CMIT-nek
Sztána állomás, 1925. március 25.**

[Felzetten a Varjúvár képe, alatta szöveg:
Kós • Károly / építész • Sztána•]

AI
Comisiunea Monumentelor Istorice
Secția Regionala pentru Transilvania

Cluj

Tekintetes Bizottság!
Igen tisztelt Elnök Úr!

Elsősorban is tisztelettel bocsánatot kérek, hogy leveletem hosszas habozás után megírom, éspedig magyarul, nem pedig az állam és a Bizottság hivatalos nyelvén, de sajnos, nem bírom a román nyelvet és viszont nincsen alkalmam arra, hogy azt románra fordíttathassam. Elküldöm tehát leveletem abban a reménységben, hogy annak ma-

gyarul való megírását sem félremagyarázni, sem tiszteletlenségnek tekinteni nem fogja az Elnök Úr, ill. a Bizottság.

A Bizottság 186. számú levelében arról értesít, hogy 1924. évi december hó 8-án tartott ülésében engem levelező tagjául választott meg. Amikor ezt a választást természetesen megtiszteléseképpen elfogadom, nem mulaszthatom el, hogy azért őszinte szívből jövő köszönetemet ki ne fejezzem a mélyen tisztelt Elnök úrnak, kérve, hogy hálás köszönetemet tolmácsolja a tekintetes Bizottságnak. Egyben ígérem, hogy ezt a kitüntető bizalmat igyekezni fogok a legteljesebb és tőlem kitelhető minden igyekezettel megérdemelni, tudatában lévén annak, hogy kultúránkra, annak jövődjé fejlődésére milyen nagy fontosságú műemlékeinknek megbecsülése, apáink építészeti munkálkodásának lehető megtartása, konzerválása, restaurálása és az utánunk következő nemzedék részére való megtartása. Ebben a munkában a Bizottság rendelkezésére áll mindig az én szerény tudásom, az én munkaképességem és igyekezetem.

Kérem az igen tisztelt Elnök Urat, hogy ezt szíves tudomásul venni méltóztassék és fogadja újjólag hálás köszönetemet megtisztelő és engem kitüntető leveleért.

Igaz tisztelettel

Stana-gara, 1925. március hó 25-én

Kós Károly

Őrzési helye, leltári száma: MNIT, C₃ 1383. – Közölte Vincze Zoltán: *Kós Károly, a román műemlékvédelem és a magyarvistai református templom*. Kalotaszeg XVII. 1. sz. (2007. január–február) 12. – Újraközlés: *Kalotaszeg. Antológia (1997–2008)*. Szerk. Buzás Pál. Kvár 2011. 125–126.

6.

Kós Károly a CMIT-nek Sztána állomás, 1925. március 30.

AI

Comisiunea Monumentelor Istorice
Secțiunea pentru Transilvania
Cluj

Válaszolva f. év március hó 15-én kelt 494. számú becses levelükre van szerencsém tudomásukra hozni, hogy a Vereshaza (Mezőverese gyháza) község ref. templomának megvizsgálására vonatkozó megbízásukat köszönettel tudomásul vettem és egyidejűleg levélben értesítettem erről az említett egyházközséget azzal, hogy még húsvét előtt lehetőleg a helyszínén kiszállok ebből a célból. Mihelyest ez megtörtént, a t. Bizottságnak azonnal referálni fogok éspedig a körülményekhez képest részben írásban, részben pedig rajzban.

Tisztelettel

Stana-gara, 1925. március hó 30-án

Kós Károly

Őrzési helye, leltári száma: MNIT, C₃ 1382. – Valószínűleg közöletlen.

7.

Kós Károly a CMIT-nek Sztána, 1925. augusztus 25.

AI

Comisiunea Monumentelor Istorice
Secțiunea pentru Transilvania

Cluj

Str. Gen. Gherescu Nro 2.

Igen tisztelt Bizottság!

Hivatkozással folyó év június hó 15-én kelt 549. számú szíves megkeresésükre van szerencsém jelenteni, hogy július hó 25-én kiszálltam Bonțidára, az ottani református templom műszaki megvizsgálása céljából. E kiszállás eredményét alábbiakban van szerencsém részletezni:

1.) A templom maga kéthajós, román stílusú bazilika, melynek építési idejét hozzávetőlegesen a magyar Árpád-házi királyok utolsó szakára vagy a vegyes házbeli királyok első idejére, tehát a XIII. század végére, ill. a XIV. század elejére vélem megállapítani. Kiszállásom napján az eső erősen esett, így pontos felmérést nem tudtam készíteni, de alaprajzát vázlatosan, szemlélet útján a mellékelt vázlaton tüntetem fel: [Szabadkézi alaprajz és „Keresztmetszet a diadalívnél.”] Hossza kb. 19-00 m, szélessége kb. 12-00 m.

2.) A templom aránylag jó karban van, kivéve az északeleti sarkot, mely fundamentumsüllyedés következtében megrepedt. Ugyancsak repedés konstatálható a diadalíven is, aminek oka valószínűleg szintén az északeleti sarok alapozásának süllyedése.

3.) A templom cserepezése rossz állapotban van, úgyhogy a csapadék erősen rongálja a fedélszerkezet gerendáit, különösen a kötőgerendákat.

4.) A körülfutó ereszcatorna, valamint a lefolyócsövek teljesen tönkrementek, ami miatt a fedélsíkról lefolyó csapadék különösen a vápáknál (ixni) egyenesen a fal tövéhez jut és a fundamentum további romlását okozhatja, ill. a fundamentum alatti újabb talajsüllyedést előidézhetheti.

Fentiek megállapítása után javaslatom a következő:

1.) A templom cserepezése átforgatandó és a hiányzó vagy törött cserepek újjakkal pótolandók. A gerincek és vápáknál a cserepek újból kövér mészhabarcspa helyezendők.

2.) A templomon körös-körül új ereszcatorna és lefolyócsövek készítenődök, ez utóbbiak vízvető kifolyókkal. Hajlatbádogozás újból készítenőd.

3.) A vázlaton jelzett északeleti szegleten, északi, ill. keleti irányban a szeglettel kb. 3-3 méter hosszban az alap aláásandó és az alapozás alatt kb. előreláthatólag 1-00 m mélységben 1 : 6 arányú jól csömösölt betontömbbel aláfalazandó.

4.) A templomhajó keleti zárófala a diadalívnél, kb. a szószek koronája magasságában, a vázlaton jelzett helyen 30 mm-es körkereszttszelvényű, középen kontracsavarral ellátott kötővassal összehúzendó. A kötővas végei a külső falon kétágú, csavarral leszorított áttolóval látandó[k] el. Ez a szerkezet a fal felső részének további elmozdulását akadályozná meg.

E munkálatok elkészítésének költségeit approximative mellékelt költségjegyzés adja:

I. földmunka	1 200.- lej
II. beton alapozás	10 000.- „
III. vasmunka, mellékmunkával együtt	5 000.- „
IV. bádogosmunka	14 000.- „
V. cserepezési munka	20 000.- „

Összesen 50 200.- lej

Kiszállásom költségeit alábbi jegyzékben foglaltam össze, melynek folyósítását tisztelettel kérem:

Vasúti díj Stana-Bonțida személyvonat II. osztály oda és vissza	196.-
Kocsidíj a községbe és vissza	150.-
Napidíj	500.-

Összesen 846.- lej

Maradtam a Tisztelt Bizottságnak szolgálatra készen őszinte tisztelettel
Sztána, 1925. augusztus hó 25-én

Kós Károly
arch. ing. dipl.

Őrzési helye, leltári száma: MNIT, C₃ 1242. – Valószínűleg közöletlen.

■ JEGYZETEK A BEVEZETÉSHEZ

1. MNIT C₃ 2b, 16, 51, 526.
2. Möller I. levele R. Wagnernek. Budapest, 1922. szeptember 18. MNIT C₃ 411.
3. *Óreg templomok*. Vasárnap 1922. április 23.
4. MNIT C₃ 359. – A leirat mellékletében a feljelentés keltezetlen szövege. Uo. C₃ 360/2.
5. MNIT C₃ 201/1, 2.
6. MNIT C₃ 19.
7. MNIT C₃ 703, 704.
8. Kós levele Benedek Eleknek. Kolozsvár, 1922. augusztus 8. In: *Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929. I. 1921–1925*. Közzéteszi Szabó Zsolt. Buk., 1979. 70–73. – Újabb közlése: *Kós Károly levelezése*. Szerk. Sas Péter. Bp., 2003. 128.
9. Kós levele Daianu Vazulnak (helyesen Elie Dăianu). Sztána, 1923. november 15. MNIT C₃ 1340.
10. MNIT C₃ 705.
11. R. Wagner a CMIT-nek. Vajdahunyad, 1923. január 2. MNIT C₃ 1341. A jelentés két esztendő fordulóján született, és írója egyszerű beidegződés folytán a levelet az előző évbe keltezte. Tehát a dátumnál 1923. január 2. helyett 1924. január 2. olvasandó.
12. MNIT C₃ 785.
13. Kós levele a bizottságnak, Sztána, 1924. május 1. MNIT C₃ 1348.
14. MNIT C₃ 789.
15. MNIT C₃ 916.
16. Kós a CMIT-nek. Sztána-állomás, 1925. március 25. MNIT C₃ 1383.
17. MNIT C₃ 702.
18. A román fatemplomok védelmének halaszthatatlan ügyét Iulian Martjan bizottsági tag vetette fel (1922. március 10.), és egyik legelső gyakorlati lépésként Roska M. megbízást kapott a máramarosi példányok tanulmányozására és lefényképezésére (június 15.). MNIT C₃ 197/1, 199/1.
19. Kós a CMIT-nek. Sztána állomás, 1925. március 17. MNIT C₃ 1381.
20. Török István levele a bizottságnak. Mezőveresegyháza, 1925. február 27. MNIT C₃ 1372. – A bizottság Kósnak. Kolozsvár, 1925. március 15. Uo. C₃ 1123.
21. Kós levele a CMIT-nek. Sztána állomás, 1925. március 30. MNIT C₃ 1382.
22. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, Budapest. Pósta Béla hagyatéka 8.3. és 15.2. (Forster Gyula MOB-elnök levele, Pósta jegyzetei és jelentésének részlete); Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest. A MOB levéltára 1908/124, 175, 356. – Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. A bonchidai egyházközség levéltára I. 30/1903.V.28., 32.
23. MNIT C₃ 1328, 1362.
24. MNIT C₃ 1161.
25. Roska M. jelentése. Kolozsvár, 1925. május 23. MNIT C₃ 1162.
26. A CMIT levele Kósnak. 1925. június 15. (másodpéldány). MNIT C₃ 1195.
27. Kós levele a bizottságnak. Sztána, 1925. augusztus 25. MNIT C₃ 1242.
28. A CMIT Kósnak. 1925. október 25. MNIT C₃ 1267.
29. MNIT C₃ 1294, 1322.
30. MNIT C₃ 1612.
31. Anthony Gall: *Kós Károly műhelye*. Bp., 2002. 384.